

MUSEÏTZACIÓ DE CONFLICTES CONTEMPORANIS. EL CAS DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA.

MUSEALIZATION OF CONTEMPORARY CONFLICTS. THE CASE OF SPANISH CIVIL WAR.

Francesc Xavier Hernández Cardona.

M. Carmen Rojo Ariza

fernandez@ub.edu, maycarrojoar@ub.edu

Grupo Didáctica del Patrimonio, Museografía Comprensiva y Nuevas Tecnologías (DIDPATRI).

Departament de Didàctica de les Ciències Socials.

Facultat de Formació del Professorat, Universitat de Barcelona (UB),

Passeig de la Vall d'Hebron 171

08035, Barcelona, Espanya.

Rebut: 05/09/2011

Acceptat: 20/09/2011

Resum

La museïtzació de la guerra és un tema polèmic, i més quan es tracta de conflictes recents. Es reflexiona sobre el perquè s'ha de plantejar l'estudi de la guerra des d'un punt de vista científic. A més, es posa especial èmfasi en com els europeus han afrontat la seva dramàtica història bèl·lica recent i el patrimoni per ella generat; s'enumeren i descriuen els diferents tipus de museus i instal·lacions patrimonials i els seus trets didàctics. La realitat europea contrasta amb el dèficit d'iniciatives patrimonials i museals respecte a la història i el patrimoni de la Guerra Civil espanyola.

Paraules clau: Museus militars, Arqueologia del conflicte, Camps de batalla, Guerra Civil espanyola, Centres d'interpretació.

Abstract

The musealization regarding with war is always a polemic issue, especially when it is about conflict which are relatively recent. It is reflected about why war from a scientific point of view has to be studied. Moreover, it is emphasized how Europeans have faced up to its dramatic warfare history and its related heritage: different kinds of museums and heritage complex and their teaching and learning characteristics are listed and described. European reality contrast with the lacking of heritage and museistic initiatives about history and remains of Spanish Civil War.

Keywords: *Military museums, Archaeology of conflict, Battlefields, Spanish Civil War, Heritage Interpretation Centres.*

SUMARI *Perspectiva: el conflicte com a objecte d'estudi i element patrimonial; Els problemes del "re-enactament"; El problema de la recerca; Arqueologia, Memòria i Guerra civil: cap a una arqueologia pública de l'aviació a Catalunya; La Guerra Civil espanyola. El perquè d'una excepció.*

Perspectiva: el conflicte com a objecte d'estudi i element patrimonial

El present article té com a objectiu establir una panoràmica de la realitat museística europea a l'entorn dels conflictes i, alhora, compararla amb el cas espanyol. Tanmateix, no pretén ser un recull exhaustiu de les iniciatives patrimonials i equipaments museals a l'entorn del conflicte sinó que s'intenta recollir la diversitat de casos, les problemàtiques i reptes que planteja treballar en aquest camp. D'aquesta manera, es per això que l'article s'obre el monogràfic del present volum que tracta les museïtzacions i el patrimoni arqueològic del conflicte amb una visió pluridisciplinària, inclusiva, que inclou diferents perspectives, que són, de fet, les dels autors que participen en el volum i també les dels autors que subscriuen aquest text. S'inclou també el punt de vista de l'usuari destinatari que visita aquests espais i que n'espera d'ells quan s'hi enfronta (Escudé Monfort, en aquest volum).

Per què un volum dedicat a la museïtzació del conflicte? Què t'he d'atractiu? L'interès turístic que desperten els llocs relatiu a batalles, catàstrofes i diferents manifestacions del conflicte ha estat objecte d'anàlisi per part de diversos autors en els darrers anys (e. g. Baldwin & Sharpley, 2009; Henderson, 2000; Ryan, 2007; Seaton, 1999; Tunbridge & Ashworth, 1996). La guerra interessa, doncs, per què? Val a dir que hom no pot negar que es tracta de la suprema manifestació dels conflictes organitzats que han enfrontat societats, tribus, nacions i estats des de temps remots. Per tant, no es pot entendre la història sense considerar la seva existència. Al marge de consideracions morals, qualsevol aproximació científica al

passat exigeix tenir en compte la guerra com a pràctica condicionadora d'uns humans que, des de sempre, s'han hagut de preocupar per la seguretat i per prevenir-se contra altres humans.

En la nostra societat post industrial, la democratització de l'accés a la cultura ha despertat interès per la història en totes les seves facetes, i també per la història de la guerra. La Història-ciència ajuda a entendre el passat que tenim present i la comprensió dels mecanismes que condicionen la nostra realitat. No es estrany, doncs, que les societats que han democratitzat l'accés al coneixement s'interessin massivament per la Història (sobre patrimoni, història i societat *vid.* Hernández Cardona, 2002): el coneixement del passat implica poder per entendre i capacitat per decidir de manera fonamentada sobre qüestions que afecten a l'individu o a la col·lectivitat. En aquest context el Patrimoni, aquella part del passat que forma part del nostre present i a la qual atorguem valor, es converteix en un dels ponts que permet el diàleg amb el passat. En una perspectiva vuitcentista, el patrimoni, quedava restringit a monuments, pintures i escultures. Contràriament, en el marc post industrial, sorgeixen patrimonis emergents, atès que per als humans té interès tot allò que està en relació amb l'esdevenir dels humans en el temps i l'espai (Hernández-Cardona & Santacana Mestre, 2009). I en aquest context també existeix un interès pel conflicte i la guerra, i no resulta forassenyat considerar el patrimoni bèl·lic com un dels emergents del segle XXI. En aquest cas, però, el nou interès respon a un gir copernicà, l'afany pel coneixement pels conflictes no té a veure amb la història-relat amb mòbils patriòtics o

militaristes sinó que respon a un interès per entendre el perquè els humans han practicat la violència organitzada i copsar, al capdavant, si aquesta invariable històrica es pot superar. Actualment, l'interès per la guerra i el patrimoni militar es genera des d'una òptica de civilitat. Quan els usuaris d'aquest patrimoni visiten un camp de batalla, una fortificació o un museu, lluny de relats ideològics, volen saber qui eren els que patien, quina llengua parlaven, l'origen social, el context de les seves famílies, què menjaven, què pensaven sobre la guerra, amb quines armes lluitaven, etc. En definitiva, una mirada civil sobre la guerra, una mirada a un aspecte de la història que no s'ha d'amagar i que també s'ha de conèixer i comprendre. A part, aquest coneixement és una garantia de llibertat per jutjar, amb tota la duresa que la racionalitat exigeix, la barbàrie militarista i la seva circumstància. En aquest sentit, és obvi que podem i hem d'estudiar i museïtzar la guerra per garantir saber i racionalitat (Rubio Campillo, 2009).

El segle XX ha estat marcat per profunds conflictes, els més brutals que mai hagi conegut la humanitat. No resulten estranyes, doncs, opinions com la del Nobel de literatura William Golding per a qui el segle XX "has been the most violent century in human history" (Hobsbawm, 2010: 1). Així doncs, el segle XX és el de la guerra, l'anomenada "curta centúria" pel prestigiós historiador E. Hobsbawm en la seva obra *The Age of the Extremes* és caracteritza, d'una banda, per l'adveniment d'un nou concepte d'enfrontament –la "guerra total"– i, de l'altra, pels accelerats canvis (Hobsbawm, 2010). Aquests últims no s'entenen, però, sense l'eclosió de conflictes. Els estats nació forjats al segle XIX van xocar provocant la "gran guerra

civil europea" que es va estendre entre 1914 i 1945 (*vid.* concepte desenvolupat a Preston, 2002: 137-165). Vistes amb perspectiva, les dues guerres mundials constitueixen un mateix conflicte en dos actes: l'enfrontament va tenir els seus prolegòmens en les guerres colonials i les tensions balcàniques, i va tenir el seu interludi amb l'ascens dels totalitarismes i les sagnants guerres d'Espanya, Túrquia i la Xina. Finalment, el drama va tenir un extens epíleg de Guerra Freda i conflictes que es van diluir amb la caiguda del mur de Berlín. Per últim, a partir dels '90 començà una nova etapa, l'economia es va mundialitzar impulsada per una nova revolució tecnocientífica: l'imperialisme explícit desaparegué per donar pas a noves formes de relació i també de dominació. L'atac a les torres bessones de Nova York és l'element emblemàtic d'un canvi d'època i d'un nou tipus de conflictivitat (Hernández Cardona & Rubio Campillo, 2010).

Per tot això, a ningú se li escapa que la guerra té un paper important en la història del segle XX. La guerra no és ni el motor ni l'element vertebrador de la història, però és el símptoma virulent de les malalties afecten les societats. En conseqüència, no és estrany que a Europa hi hagi un interès per la guerra i que es concreti en la preservació del patrimoni bèl·lic entesa com a forma de diàleg amb el passat. Així doncs, resulta interessant veure com els europeus han reflexionat sobre les dues guerres mundials, que son objecte normalitzat d'estudi, coneixement i museïtzació. Aquesta dinàmica presenta una anomalia: la Guerra Civil espanyola, una "llunyana" guerra de la primera meitat del segle XX que continua essent matèria obscura, no normalitzada i no museïtzada. I això passa especialment

a l'Estat espanyol, i també a Catalunya país particularment complex que deu la seva delicada dependència política a sengles derrotes militars: 1714 i 1938-39. I tant a l'Estat espanyol com a Catalunya les estructures orgàniques polítiques i intel·lectuals han optat per la via d'enterrar el passat contemporani abans que afrontar-lo i comprendre'l.

Tot i l'excepció espanyola, la museïtzació de conflictes recents a Europa està a l'ordre del dia. No obstant això, a causa de la naturalesa de la guerra del segle XX i per la mirada globalitzadora que les societats tenen de la guerra, es fa difícil delimitar els límits del patrimoni bèl·lic. De fet, la museïtzació i la intervenció en l'entorn d'aquest patrimoni va més enllà dels museus estrictament militars. Allò que caracteritza la reflexió històrica a partir de la museologia i la museografia "del conflicte" és precisament la gran diversitat i varietat d'objectes de coneixement, de tipologies de continguts, de restes patrimonials així com d'instal·lacions, equipaments i propostes museogràfiques.

Els grans museus militars i la nova museografia didàctica

Els grans museus militars van tenir el seu origen en la glorificació del propi exèrcit, nervi de l'estat nació. Sovint, aquests museus han estat dirigits o directament vinculats a l'estament militar. Van ser concebuts com a llocs on exhibir trofeus i relíquies, gairebé com espais de culte, destinats a l'exaltació dels valors patriòtics, amb un discurs museogràfic més centrat en la veneració de les peces que no la comprensió d'un determinat esdeveniment històric (*vid.* Hernández Cardona, 2004). Aquests models van quedar superats a finals del segle XX, tot i que encara

en perviuen alguns en el marc d'una cultura arcaïtzant de subsistència de l'estat-nació.

Exemple de grans museus militars tradicionals serien, entre d'altres, el Musée de l'Armée - conegut també com Les Invalides- (París, França), el Musée Royal de l'Armée et d'Histoire Militaire (Brussel·les, Bèlgica), el Nationale Militärgeschichtsmusée (Diekirch, Luxemburg) (fig. 1), el Heeresgeschichtliches Museum (Viena, Àustria), el Museo Storico Navale (Venècia, Itàlia), etc. Tots ells disposen de bones col·leccions, però compten amb una museografia poc desenvolupada que, en determinades seccions, comença a tenir interès pel seu arcaisme.

Així doncs, són grans contenidors de peces, però la museografia no està actualitzada i les concessions didàctiques son limitades. El cas de Les Invalides seria un extrem de culte, ja que la tomba de Napoleó està instal·lada, precisament, en el context del museu. En institucions d'aquest tipus el pes de la tradició s'intenta contrarestar amb l'organització puntual d'exposicions de disseny i concepció més actual.

Figura 1. Vitrina amb armes de la Segona Guerra Mundial en el Nationale Militärgeschichtsmusée (Diekirch, Luxemburg).

El Museu de l'Exèrcit espanyol –abans amb seu a Madrid, ara a Toledo- també pertanyia a aquest univers; fundat per Godoy el 1803, compta amb extraordinàries peces (Isasi Garcia, 1954). Durant el franquisme i en els primers decennis de la Restauració borbònica esdevingué un espai per a l'exhibició de relíquies i trofeus de suposades glòries militars. El 2011 es va inaugurar la nova seu a l'Alcazar de Toledo, un espai gens neutral per la seva forta càrrega simbòlica en l'imaginari feixista. El centre continua gestionat pel Ministeri de Defensa espanyol i presenta una certa renovació museogràfica.

Barcelona, com altres ciutats de l'Estat espanyol, comptava amb un Museu Militar ubicat al Castell de Montjuïc, impulsat als anys '60 sota la tutela de l'Exèrcit. El plantejament museològic i ideològic aviat esdevingué obsolet, tanmateix en comptes de plantejar l'oportú remodelatge el complex orgànic polític i intel·lectual català, per tal d'esquivar problemes i debats, en va imposar el tancament. L'alternativa va ser un eteri centre d'estudis per la pau que mai es va materialitzar¹. El museu allotjava col·leccions i peces úniques: armes portants i artilleria del segle XX, materials de la Guerra 1936-1939, i també canons de bronze del XVIII fosos per Pere Ribot – e tecnòleg artiller d'avançada i heroi català del setge 1713-1714-, etc. Igulament, també comptava amb una molt bona armeria, amb pedrenyals arcaics de

pany miquelet. Tot aquest patrimoni es va malbaratar.

Figura 2. Entrada principal al IWM (Londres).

A les antípodes d'aquestes experiències trobaríem el cas de l'Imperial War Museum - <http://www.iwm.org.uk/> - (a partir d'ara IWM) (fig. 2), que es una mostra de com països amb un important passat militar, cas del Regne Unit, han estat capaços d'efectuar una doble revolució en els seus museus militars. D'una banda, han adoptat noves estratègies museogràfiques i noves tecnologies, atorgant un protagonisme central als elements didàctics. D'altra, han fugit del discurs ideològic i patriòtic per centrar-se en un científic de visió polièdrica que es limita a presentar els fets històrics a partir d'evidències i situa la guerra en un context social i cultural. L'IWM va iniciar el seu gir copernicà en els '80 i '90 i l'evolució va continuar amb la nova seu de Manchester - <http://north.iwm.org.uk/> -, exemple de modernitat pel seu disseny arquitectònic i museografia didàctica. En una línia similar destaquen altres museus militars de l'entorn de la Commonwealth (Canadà, Austràlia) i altres de britànics, com el National Army Museum (Londres) - <http://www.nam.ac.uk/> - amb interessants elements didàctics escenogràfics, o el National Maritime Mu-

1 "El Museo Militar de Montjuïc cierra el día 24 y parte de su fondo irá a Figueres. El recinto acogerá el Centro Internacional por la Paz", *El País* 10-05-2009 (online) http://www.elpais.com/articulo/cataluna/Museo/Militar/Montjuic/cierra/dia/24/parte/fondo/ira/Figueres/elpepiespcat/20090510elpcat_7/Tes (Consultat: 4 de setembre 2011).

seum (Greenwich) - <http://www.nmm.ac.uk/> -, inaugurat l'any 2000 i amb una potent museografia didàctica i interactiva referent a la marina de guerra.

Instal·lacions vinculades a la dimensió tecnològica

Durant el segle XX la tecnologia militar va tenir un gran desenvolupament (a tall d'exemple, *vid.* Baudin, 2000), fet que es reflecteix en museus temàtics. Entre ells, destaquen els aeronàutics, no sempre de caràcter bèl·lic, i sovint amb instal·lacions vinculades a un aeròdrom històric. Tal és el cas anglès de Duxford, on al voltant d'una base de la II Guerra Mundial, s'organitza un espai museogràfic amb referències a la Batalla d'Anglaterra i l'ofensiva de bombardeig aeri contra Alemanya. Aquest equipament, vinculat al IWM, destaca per la seva modernitat i plantejaments i ofereix, a més, festivals aeris d'avions històrics que gairebé es poden assimilar a l'arqueologia experimental. En una línia similar hauríem de considerar el museu de Le Bourget, de París, amb una imponent col·lecció de peces, o els museus nord-americans, com la secció aeroespacial del Smithsonian, el National Air and Space Museum, o l'exposició aeroespacial del Museum of Science and Industry de Chicago.

En aquest sentit, el cas espanyol es desigual. Existeix, per exemple, el Museo del Aire de Cuatro Vientos (Madrid) que compta amb nombroses i interessants peces, però no són més que les restes d'un naufragi atès que els nombrosos avions de la Guerra Civil espanyola, malbaratats en temps relativament recents, haguessin constituït una col·lecció única i imponent. El plantejament del museu

és clàssic, sense concessions didàctiques. El pes de la equidistància històrica, respecte al conflicte 1936-39, es manifesta de manera estrident amb iniciatives tan discutibles com ara customitzar una rèplica de Polikarpov I-15 (Xato) amb els colors republicans a una banda i els feixistes a l'altra (!). Tanmateix, institucions vinculades al museu com la Fundació Infante de Orleans (FIO) han desenvolupat en temps recents iniciatives interessants d'actualització com ara l'adquisició i manteniment "operatiu" d'un Polikarpov I-16 (Mosca). Llevat de Cuatro Vientos, però, el panorama es força desèrtic. L'aeròdrom de Sabadell compta amb algunes peces, entre les més rellevants un Xaica (el successor del Xato) "operatiu" i també existeix una petita col·lecció d'avions a Vilanova i la Geltrú. Altrament l'inaugurat recentment Centre d'Interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aèria (CIARGA) de Els Monjos (Alt Penedès, Barcelona) no disposa encara de cap rèplica històrica.

D'igual manera trobem museus especialitzats en tancs i vehicles blindats amb exhibicions de peces històriques. Entre els que compten amb una millor col·lecció es troba el Musée des Blindés (Saumur, França). En la mateixa tònica el Tank Museum britànic de Dorset, i el Museu del Tanc de Kubinka, a Rússia, tenen magnífiques col·leccions de tancs. En canvi, a l'Estat espanyol a les casernes de El Goloso, lloc d'acantonament d'una divisió cuirassada, hi ha una col·lecció de blindats prou reeixida, que solament es pot visitar prèvia sol·licitud. A hores d'ara el seu manteniment és deficitari, les peces estan a l'aire lliure i pateixen degradació. Altrament a Catalunya no hi ha res que s'assembli: no hi ha cap blindat visible. Els intents que van fer alguns privats, a principis del segle XXI, de

fer un museu vinculat a la Guerra Civil amb dotació de peces d'artilleria ni tan sols van ser considerats per l'administració i la iniciativa es va acabar de manera desigual a Faió, a l'Aragó².

Figura 3. Creuer Belfast de la Segona Guerra Mundial (Londres, Anglaterra).

Els vaixells de guerra museïtzats també entrarien en aquest tipus d'espais de perfil tecnològic. Entre els més coneguts destaca, pel seu valor simbòlic, el famós creuer Aurora a Sant Petersburg, que va donar els primers canonades de la Revolució d'Octubre de 1917. L'Averoff, un pre-dreadnought de principis del segle XX, ubicat al Pireu, a l'Hel·lenic. El Maritime Museum, també es una rellevant mostra d'enginyeria militar. El Belfast (fig. 3), un creuer anglès de la II Guerra Mundial, amenitza el paisatge del Tàmesis, a tocar del pont de la Torre de Londres, es també un cas emblemàtic. Un altre vaixell significatiu i dels darrers museïtzats és el cuirassat New Jersey, ubicat en el Naval Historical Center (Camden-Delaware River). Aquest vaixell va viure la II Guerra Mundial al Pacífic, participà en els conflictes de Corea i Vietnam, estigué davant del Líban i va acabar llançant missils en la Tempesta del Desert.

En el singular i específic capítol de la guerra submarina trobem diversos artefactes del segle XX visitables com l'Espadon a Saint Nazaire; el Pampanito a San Francisco; l'Albacore a Portsmouth; el U-Boot 534 a Liverpool; el U-Boot 995 a Laboe (Alemanya); el famós Nautilus a Groton Connecticut...

També hi ha museus de ciències i tecnologia que han incorporat artefactes submarins. Especialment significatiu és el submarí alemany U-505, de la II Guerra Mundial emplaçat al Museum of Science and Industry de Chicago. A la la Villette de París, trobem el submarí Argonaute, dels '60, i en el Deutsches Museum de Munich trobem el U1 de la Gran Guerra. En el cas espanyol, i fins ara, s'ha bandejat la possibilitat de recuperar el submarí republicà U52 enfonsat molt a la vora del port e Màlaga. A l'Estat espanyol no hi ha vaixells de guerra del segle XX museïtzats, tots els vaixells de la Guerra Civil inclòs el Canàries van ser reduïts a ferralla, l'única excepció és el Delfin, un submarí dels anys '70 atracat al port de Torrevella.

Arquitectura i infraestructures militars museïtzades

En els segles precedents al XX, les grans obres defensives, muralles i castells, van marcar de manera determinant el paisatge. A partir del 1914, però, les humils i efímeres trinxeres amb filferades es van convertir en les "construccions hegemòniques". De trinxeres en tenim al llarg dels fronts de batalla d'ambdues guerres, i tot i la difícil conservació, hi ha sectors de fortificacions de campanya ben conservats i visitables. Però a banda de les trinxeres, també hi ha colossals obres de fortificació de finals del segle XIX i del

² <http://www.fayon.es/infraestructuras.php> (Consultat: 6 setembre 2011).

XX, sovint construïdes amb gruixudes capes de formigó. I a banda dels forts de ciment també es conserven, i es consideren com a patrimoni, les més diverses instal·lacions militars: bases, arsenals, casernes... Així, podem visitar el cinyell defensiu alemany d'Estrasbourg, els "ouvrages" de la Línia Maginot; les defenses alemanyes i suïsses dels anys '30 i '40 els sistemes poliorcètics aixecats pels alemanys en el Mur de l'Atlàntic; o les gegantives bases de les V2 vora Calais (Santacana & Hernández, 2006).

El cas espanyol i català, marcat per la desídia envers el patrimoni militar, també contrasta amb el panorama europeu. Nombroses peces artilleres han acabat reduïdes a ferralla. Les línies fortificades, vinculades a batalles de la Guerra Civil, amb prou feina son estudiades o mantingudes. Les excepcions serien alguns espais a l'entorn de Madrid, les trinxeres de la Fatarella i algunes defenses costaneres. La major part de les fortificacions estables i de les fortificacions de campanya estan, simplement, desmantellades i abandonades. Especial feredat fa que les impressionants bateries Vickers de 381 mm, un exemple de colossalisme dels anys '20 sense paral·lels a Europa, que es conserven a Monte San Pedro (La Corunya), Bateria de Las Cenizas (Cartagena) o a la fortalesa de la Mola (Maó), continuïn tancades i gairebé abandonades.

Els refugis antiaeris i antinuclears també han tingut tractaments museals. Se'n poden trobar a Berlín i Londres on fins i tot es pot visitar el refugi de Winston Churchill, que compta amb una museografia de darrera generació. També hi ha experiències més didàctiques com el Britain At War Experience de Toolley Street.

Curiosament Barcelona que va ser, sense dubte, una ciutat pionera quant a defensa aèria activa i passiva no compta encara amb cap refugi antiaeri visitable de manera permanent. La reraguarda catalana va fer un gegantí i èpic esforç atès que en pocs mesos es van aixecar més de 1000 refugis soterranis a la ciutat de Barcelona, entre ells el búnquer de Negrín, a Pedralbes, des d'on aquest va seguir la darrera fase de la guerra i que podria tenir un tractament museogràfic similar al del Cabinet War del Winston Churchill. Cap dels espectaculars refugis antiaeris de Barcelona esta obert al públic de manera regular o permanent la qual cosa indica, òbviament, un posicionament polític clar per part del complex orgànic polític-intel·lectual català de ralentitzar qualsevol intervenció patrimonial que pogués estimular la memòria sobre el passat recent (sobre el record dels bombardejos a Barcelona, *vid.* Iñiguez Gràcia, 2010).

A hores d'ara l'únic refugi antiaeri obert de manera regular a Catalunya es el de l'estació de La Garriga (Coma Quintana & Costa, 2006). Pel que fa a l'Estat espanyol cal destacar, gairebé en solitari, l'obertura i museïtzació d'un refugi antiaeri a Cartagena (Besolí Martín & Peinado Cucarella, 2008). Pel que fa a infraestructures i equipaments museïtzats de manera regular també hi ha algun exemple com ara el del camp d'instrucció de Pujalt (Pascual García, 2010) o el dels camps d'aviació de la Garriga (Gesalí Barrera, 2005; Gesalí Barrera & Iñiguez Gràcia, 2009), La Senia (en procés) o Els Monjos (sobre museïtzacions d'aeròdroms, *vid.* Iñiguez Gràcia, 2010: 671-840).

Museus monogràfics i centres d'interpretació

L'interès per la història, incloent la història bèl·lica, així com el desenvolupament de patrimonis emergents a la fi del segle XX, va comportar el naixement i desenvolupament de museus monogràfics i centres d'interpretació vinculats a fets de guerra, relacionats amb camps de batalla, unitats militars, personatges o restes arquitectòniques museïtzades. La dimensió i objectius d'aquests equipaments és desigual. Sovint, es configuren com a autèntics museus monogràfics vertebrats per importants col·leccions de peces. En altres casos adquireixen el caràcter de centres d'interpretació, en els quals les peces tenen un paper secundari i on s'expliquen els fets a partir de recursos museogràfics.

La varietat de nous equipaments és molt gran, és per això que aquí en destaquen per la seva concepció i plantejament museogràfic: d'una banda, l'Historial de la Grande Guerre (Peronne, França) - <http://www.historial.org/> - i, de l'altra, el Flanders Fields (Ieper, Bèlgica) - <http://www.inflandersfields.be/> -. El primer es centra en la Batalla del Somme i el segon en els combats d'Ieper, dos dels escenaris més sagnants de la I Guerra Mundial. Concebut a finals del segle XX són models paradigmàtics dels nous museus militars "civils", amb grans departaments didàctics, que enfoquen l'estudi de la guerra des d'un punt de vista científic i plural. Igualment, compten amb una quantitat important de materials bèl·lics, encara que també recopilen el relacionat amb l'entorn civil, ja que de fet, museïtzen la guerra en els seus aspectes militar, ideològic, tecnològic, econòmic, cultural, antropològic, al front i la rereguarda. Aquesta visió holística i científica de la guerra és el que tipifica als nous museus

civils respecte als antics museus militars. D'aquesta manera, ambdós exemples són respectuosos amb els combatents, no són museus "nacionals" que presenten els interessos d'un estat nació, sinó que pretenen aprofundir en el fenomen de la guerra sense prejudicis patriòtics. A més, el factor emotiu també és present i es mostra sense subterfugis la cruïda i la bestialtat de la vida a les trinxeres. Per acabar, cal destacar també que aquests centres promouen investigacions arqueològiques.

A part, l'Historial de Peronne també juga un important paper com a centre d'estudis de la I Guerra Mundial, impulsant la recopilació de documentació, i la realització d'estudis i exposicions (Fonclare, 2009). Tot això, unit a una concepció museogràfica atractiva i didàctica. Tanmateix no tots els museus i centres monogràfics són tan òptims, n'hi ha de desiguals, encara que els esforços per presentar una museografia digna i atractiva i un plantejament científic-civil, són constants.

Cementiris i monuments commemoratius

Els cementiris militars, memorials i monuments commemoratius s'han convertit també en espais patrimonials. Una gran part dels cementiris de la I Guerra Mundial van ser llocs que sovint es van aprofitar per escenificar al·legories al sacrifici, la lluita per la llibertat o el patriotisme. Destaquem per la seva brutal espectacularitat i per la seva conservació, els cementiris i memorials de Verdunn (Pierson, 2009), amb les 15.000 creus i làpides que s'aixequen davant el Memorial de Douaumont (fig. 4), i els de la Batalla del Somme. En la mateixa línia trobem no pocs cementiris militars de la II Guerra Mundial com els de Normandia (Saint James, Colleville, Bény-

Figura 4. Cementeri del Memorial de Douaumont (Verdunn, França).

sur-Mer, La Cambe, Marigny, etc.) que avui dia configuren, de manera inequívoca, part de l'oferta patrimonial del desembarcament.

A més a més, alguns dels darrers memorials aixecats pels nord-americans, constitueixen també espais impressionants per la seva concepció museogràfica. Entre ells, l'USS Arizona Memorial, situat sobre les restes del cuirassat Arizona a Pearl Harbour. Igualment, podem destacar el "D Day" Memorial de Bedford (Virgínia) o el Memorial de la Guerra de Corea (Washington). A Europa, també trobem memorials que fins i tot museïtzen espais de batalla com el, més que impressionant, Newfoundland Memorial, erigit en Beaumont-Hamel, en memòria dels joves canadencs de Terranova que van morir en l'ofensiva del Somme. I en el mateix sentit l'espectacular conjunt de Vimy.

L'Estat espanyol presenta un panorama ben diferent respecte a la Guerra Civil i possiblement és un dels aspectes on més podem copsar l'amnèsia col·lectiva envers la legalitat republicana. Així doncs, en el seu moment, durant la pròpia guerra de 1936-1939, part les restes de soldats de l'exèrcit colpista –autoanomenat "nacional"– van ser

reenviades i enterrades als seus llocs d'origen. Després del conflicte i de manera massiva els cossos dels soldats dels cementiris de guerra, en general, i dels republicans, en particular, van ser recollides de manera indiscriminada i traslladades llavors al Valle de los Caídos on van ser barrejades (sobre el Valle de Los Caídos, *vid.* Sueiro, 1976, 2006). Aquest lloc esdevé una mena de gran piràmide funerària dissenyada en vida pel mateix dictador Francisco Franco, construït pels presoners de guerra republicans i va allotjar, també, les restes de l'ideòleg José Antonio Primo de Rivera. L'operació pretenia acabar amb qualsevol rastre de memòria i impossibilitar l'organització del dol per part de les famílies dels combatents morts. Els morts simplement desapareixien... i amb ells la seva història. Això si el Dictador va ser enterrat amb tots els honors en la seva piràmide.

En el moment d'escriure aquest article el Valle de los Caídos, com a element simbòlic i glorificador del feixisme continua intacte, una mostra de la vitalitat del franquisme sociològic que encara impregna la societat espanyola, i el seu tramut polític i intel·lectual, de principis del segle XXI.

Les plaques i monuments que els nacionals van col·locar arreu per monumentalitzar la victòria, o en record de les víctimes de la repressió republicana, han estat retirades, molt lentament en els darrers anys. Les escultures equestres de Franco presents en diverses ciutats espanyoles no es van retirar fins els darrers anys del segle XX i els primers del XXI. Ciutats com Barcelona, governada contínuament per les esquerres, encara mantien grans monuments als "Caídos" i a "José Antonio" en ple centre

urbà durant la primera dècada del segle XXI. Tot i així encara es mantenen monuments importants com el de la Batalla de l'Ebre en ple centre de Tortosa. A banda encara es poden localitzar, en no poques ciutats espanyoles, carrers que porten els noms de generals i personatges que van apadrinar la barbàrie feixista³. Contràriament els intents realitzats per dignificar la memòria dels vençuts, i dels lluitadors de la democràcia en general, han estat molt desiguals. En algunes fosses comuns de cementiris, i en alguns espais singulars, l'administració ha procedit a col·locar plaques o monuments senzills. No s'ha aixecat cap monument rellevant, ni cap nou ossari monumentalitzat llevat del que es va construir a Sant Bartomeu de les Camposines, per allotjar les restes de combatents de la batalla de l'Ebre, però l'obra sense vigilància ni manteniment ha esdevingut un lamentable espai marginal. Destacar finalment que no s'ha procedit ha cap monumentalització que recordi l'esforç dels soldats que van lluitar per la República. L'Exèrcit Popular no té, a hores d'ara cap monument rellevant ni a Catalunya, ni a l'Estat espanyol.

Camps de batalla i xarxes integrades

A Europa la proliferació de museus i equipaments patrimonials ha anat acompanyada de la recuperació dels camps de batalla. No obstant això, la preservació ha estat forçosament parcial a causa de la gran extensió dels espais de confrontació

contemporanis. Una batalla medieval afectava pocs kilòmetres quadrats però una del segle XX en podia afectar centenars⁴. Aquests espais, lògicament, mantenen una integritat desigual segons les zones, amb llocs ben conservats i d'altres totalment transformats per noves vies de comunicació i processos d'urbanització. En força casos, però, s'han establert mesures per recuperar o protegir línies de trinxeres, fortificacions de campanya i espais emblemàtics. Sovint la manera de navegar a través dels espais significatius d'una batalla ha estat l'organització de rutes que solen estar senyalitzades i que en alguns casos compten amb mobiliari museogràfic i senyalètica a l'aire lliure, que faciliten informació i indiquen visuals⁵.

Els camps de batalla que compten amb una major concentració d'equipaments i objectes patrimonials són aquells que acostumen a tenir alhora una oferta més o menys estructurada de rutes: el desembarcament de Normandia, la batalla de Verdun, els turons del Somme, l'espai de les Ardenes, en són exemples destacats). A més, alguns dels espais de combat de la II Guerra Mundial, situats en països amb una infraestructura cultural i turística suficient, han vist com al seu entorn s'ha generat indústria cultural, amb equipaments patrimonials que configuren xarxes que acaben fixant estades del visitant en el territori, i que generen corrents de turisme cultural (sobre el turisme cultural a les trinxeres i els camps de batalla, Dunkley et al. 2011).

3 Sobre aquest patrimoni "negatiu", *vid.* el cens online: <http://www20.gencat.cat/portal/site/memorialdemocratic/menuitem.d64b2f3ce357a6457839a410b0c0e1a0/?vgnxtoid=e4a50426e693b210VgnVCM2000009b0c1e0aRCD&vgnnextchannel=e4a50426e693b210VgnVCM2000009b0c1e0aRCD&vgnnextfmt=default> (Consultat: 6 de setembre 2011).

4 En relació als canvis esdevinguts al segle XX *vid.* Haobswam, 2010 i, de manera concreta, pel que fa una visió global del conflicte Keegan, 2004.

5 <http://www.lescheminsdelamemoire.net> (Consultat: 6 de setembre 2011).

França seria el paradigma d'aquest tipus de xarxes i les més importants les trobem a les zones de les batalles de Normandia, el Somme, Verdun i les Ardenes, etc. El complex de Normandia compta amb nombrosos museus i centres d'interpretació, alguns d'ells moderns, amb bona entitat i de dimensions considerables. Entre ells cal destacar el magnífic Memorial de Colleville-sur-Mer de manufactura nordamericana; el Musée de Débarquement - <http://www.musee-arromanches.fr> -, d'Arromanches, el Musée Memorial de la Bataille de Normandie - <http://www.normandiememoire.com> - a Bayeux, el Musée du Débarquement d'Utah Beach - <http://www.utah-beach.com/> - i, sobre tot, el modern memorial de la Pau - <http://www.memorial-caen.fr> - a Caen . Aquest equipament compta amb un enfocament híbrid com a centre d'interpretació de la II Guerra Mundial i la Postguerra i com a nucli permanent de debat sobre la pau.

Els grans centres es complementen amb un conjunt de petits i desiguals museus, alguns d'ells de caràcter privat com l'extraordinari Death's Man Corner - <http://www.paratrooper-museum.org> -, a la vora de Carentan, que tot i els seus escassos 200m² és, sense dubte, un dels més reeixits de Normandia quant a museografia. Es tracta d'un petit centre vinculat a la mítica sèrie televisiva "Band of Brothers" (Spielberg & Hanks, 2001) produïda per HBO. Està pensat des d'un punt de vista de militar i compta amb unes magnífiques escenografies. La densa xarxa de museus i centres d'interpretació es complementa amb búnquers museïtzats com el d'Ouistrem, o conjunts poliorcètics a l'aire lliure com les bateries de Longues (fig. 5), de Merville o espais molt singulars com la Pointe du Hoc.

Figura 5. Bateria de Longues (Normandia, França).

Quelcom de similar, però a menor escala trobem a l'entorn de la Batalla de les Ardenes, la darrera de les ofensives alemanyes al front de l'Oest. Tot un conjunt de museus ritmen el que en el passat van ser els escenaris valons, luxemburguesos i francesos de la batalla. Un dels centres més emblemàtics es el Bastogne Historical Center, que compta amb un edifici nou i singular, i que està situat a tocar del memorial de Mardesson. Altres punts de referència son el Musée de la Bataille des Ardennes, situat a La Roche-en-Ardenne i el Ardennes Poteau'44 Museum de poteau. Luxemburg també compta amb espais dedicats a la batalla: el Patton Memorial Museum de Ettelburck i el Musée de la Bataille des Ardennes, a Clervaux. Cal destacar també per la seva extraordinària col·lecció de peces del Nationale Militärgeschichtsmusée a Diekirch, Luxemburg: una bona part d'aquest museu es dedica, precisament, als combats de les Ardenes. Així mateix, també, en aquest cas, cal destacar l'existència de museus privats, com ara el de Malmedy: "Baignez 44" que és, sens dubte, el millor que hi ha sobre la batalla, amb una museografia exquisida i amb una col·lecció de militar senzillament impressionant.

Pel que fa a les batalles de la I Guerra Mundial els punts neuràlgics els trobem al Somme on l'Historial de la Grande Guerre a Peronne (*vid. infra*) exerceix el lideratge. Altrament trobem espais museïtzats amb centres d'interpretació com el canadenc del cristall de Vimy o el museuet d'Albert centrat en la guerra de trinxeres.

Verdun en un cas a banda atès que els límits de la batalla estan ben localitzats i defineixen un autèntic parc natural i històric que té els seus punts de referència en l'impressionant memorial de Douaumont, en els forts de Douaumont i Vaux i en el centre d'interpretació de Fleury que va ser el primer que, als anys seixanta i setanta, es va plantejar amb criteris crítics i civils, no patriòtics, i esdevingué un dels primers referents de la nova museografia civil sobre temes militars (fig. 6).

El desenvolupament d'aquests tipus de xarxes a l'entorn de la Guerra Civil espanyola es encara desigual. Ajuntaments com Ribas Vaciamadrid han apostat per recuperar i fer visitables els espais de la Batalla del Jarama (Fernández Balboa *et al.* 2010; González Fraile & Navajas Corral, en aquest volum). D'igual manera, a l'Aragó s'han fet bones temptatives per recuperar zones de la Sierra de Alcubierre i dels Monegros. L'anomenada ruta de George Orwell es al respecte un exemple reeixit. Contràriament espais amb un extraordinari potencial com ara les ruïnes de Belchite continuen desactivades i en un procés accelerat de degradació.

A Catalunya les intervencions també han estat desiguals i sovint desafortunades. Centrem bona part de la discussió aquí en el cas dels espais de la batalla de l'Ebre, d'una banda,

Figura 6. Escenografia de camp de batalla al Memorial de Fleury (Verdun, França).

per la seva carrega simbòlica i, de l'altra, perquè és un dels més importants quant a possibilitats d'intervenció. La Batalla de l'Ebre, tot i la victòria de l'exèrcit franquista, esdevé un *lieux de memoire*, en el sentit més estricte del terme (Nora, 1997), perquè representa els valors democràtics en tant que escenari dels últims intents del govern legítim republicà per resistir l'avenç dels feixismes emergents. De fet, estariem davant d'un espai amb una carrega emocional similar a la que tenen, per exemple, per Estats Units, Anglaterra i França els llocs del desembarcament i la batalla de Normandia.

Al respecte la Generalitat va tenir iniciatives primerenques atès que va declarar Bé d'Interès Cultural, com a Lloc Històric (20-07-92) el conjunt del Poble Vell de Corbera, destruït parcialment en els combats de 1938, però el gest no va tenir continuïtat quant a protecció del camp de batalla. Contràriament, durant els '90 la iniciativa cívica va desenvolupar associacions com el Centre d'Estudis de la Batalla de l'Ebre (CEBE) (web) i s'arribà a muntar, a Gandesa, un petit museu producte, en bona part, de les espoliacions dels furtius –els anomenats

popularment a la zona “metralleros”. Val a dir que els successius responsables de patrimoni i arqueologia de la Generalitat de Catalunya han tolerat l'espoliació dels jaciments de la Guerra Civil i mantingut l'ambivalència sobre la naturalesa patrimonial de les restes d'aquest període: és o no és part del patrimoni arqueològic català? i si és, per què permetre la seva continua espoliació? Actitud que, d'altra banda, ha anat encoratjant cada cop més l'acció dels furtius.

L'any 2000 l'Institut Desenvolupament Comarques de l'Ebre (IDECE) va encarregar un primer pla Director dels Espais Històrics de la Batalla de l'Ebre a la Universitat de Barcelona (UB), al Taller de Projectes, que va ser dirigit per un dels signants d'aquests article i el Dr. Joan Santacana Mestre. En l'informe final, es preveia la creació d'un museu central al municipi de Gandesa i una sèrie de museïtzacions perifèriques a l'aire lliure així com l'establiment de rutes estables i ben senyalitzades (Hernández-Cardona & Santacana Mestre, 2000). A més, el document desaconsellava de manera radical la construcció de parcs edílics als espais històrics de les serres de Pàndols i Cavalls, una de les raons que expliquen que el treball acabés en un calaix atès que en aquells moments el govern apostava, a fons, per la construcció de parcs edílics en les comarques meridionals de Catalunya. Així doncs, s'optava per un model inspirat en la filosofia del National Park Service (www.nps.gov) i és que el servei nacional de parcs naturals dels Estats Units ha integrat dins la seva xarxa i rutes diferents camps de batalla de la Guerra de l'Independència així com de Secessió, a banda dels centres d'interpretació. D'aquesta manera, patrimoni cultural i natural es poden

convertir en dos potents actius econòmics i, de fet, no es poden entendre moltes vegades l'un sense l'altre. La guerra se situa en unes coordenades espacials determinats i aquests territori, que n'esdevé l'escenari, és essencial per a comprendre-la en tota la seva complexitat (Foard, 2003). I aquesta era la finalitat de l'esmentat informe sobre els espais de l'Ebre, unir ambdós valors, a fi d'orientar, planificar, vertebrar i coordinar diferents equipaments museístics, iniciatives patrimonials i activitats culturals que s'estaven duent a terme sobre els espais històrics de la batalla.

En sintonia amb la Generalitat l'any 2002 es va promocionar el Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE), una institució falcada des del Museu d'Història de Catalunya que agrupava majoritàriament els ajuntaments de Convergència i Unió de la Terra Alta, i que marginava altres comarques implicades en la batalla. El COMEBE va sobreviure als successius governs i assajà un pla de museïtzació i dinamització turística de la Batalla de l'Ebre que, malgrat les inversions, ha estat poc rellevant des del punt de vista científic, cívic i turístic (per un bon anàlisi sobre les casuístiques i problemàtiques d'aquests centres d'interpretació, *vid.* Martín Piñol, en aquest volum).

A l'iniciativa no es va plantejar ni la recerca arqueològica sistemàtica, ni la recuperació dels cossos de soldats que encara jueuen al camp de batalla, ni la protecció del patrimoni, ni el control dels furtius, tampoc es van produir estudis històrics ni publicacions, ni activitats científiques rellevants. El projecte museològic va consistir en atorgar als diferents poblets el seu propi centre d'interpretació: a Corbera,

Gandesa, la Fatarella, Flix, Pinell de Brai, Vilalba dels Arcs, etc. Els centres es bastiren –amb prou recursos econòmics– tanmateix un cop finalitzada el moviment econòmic que va suposar la seva construcció la majoria de centres van tancar per inviables⁶. Solament alguns d'ells com ara el de Corbera o Flix van poder mantenir portes obertes gràcies, principalment, al compromís municipal. I és que des del punt de vista de la gestió del patrimoni la dispersió d'aquests centres i la manca d'un centre neuràlgic potent –un gran museu de la batalla de l'Ebre i, per què no, el de la Guerra Civil que hem esmentat més amunt– ja n'evidenciava el seu fracàs. A més a més, convé assenyalar que el fracàs del COMEBE també cal centrar-lo en aspectes ideològics. Des del primer moment es va defugir el discurs científic en favor d'un d'ideològic basat en l'entel·lèquia del dualisme, un discurs equidistant entre feixistes i republicans que atorgava la responsabilitat de la guerra indistintament a la República i als feixistes i que posava el relleu en la justificació de les raons d'ambdós bàndols, continuïtat del discurs oficial del franquisme segons el qual en una mena de fàl·lacia perversa “a priori” tots els espanyols havien estat culpables del triomf dels “rojos” i que el cop havia estat una conseqüència lògica per salvar l'Estat del perill soviètic. Així doncs, com afirma Jiménez Villarejo (2007) el discurs expiatori de la Transició (tots culpables) es fonamenta en aquesta idea del franquisme de “tots” [els espanyols] culpables i oblidat un fet innegable: l'existència d'un govern legítim (el republicà) que s'ha de defensar d'un cop

d'estat perpetrat per militars insurrectes. Val a dir, doncs, que resulta sorprenent que una xarxa de memòria, suposadament pensada per homenatjar els valors democràtics, incorpori aquest discurs expiatori que en cap cas implica una condemna del feixisme, un discurs que a Europa hagués estat inviable.

Finalment el COMEBE també va promocionar la construcció de l'Ossera de Sant Bartomeu de les Camposines un espai on havien d'anar a parar les restes òssies de tots els combatents. Es plantejava, per tant, amb un discurs similar al del Valle de los Caídos. A la pràctica l'espai construït esdevingué poc digne, lluny del que hauria d'haver estat el Memorial d'un país normal en memòria dels seus combatents. Tampoc va haver cap campanya sistemàtica de recollida de les restes cadavèriques dels soldats, amb suport de GPS i GIS i mostres d'ADN que possibilités identificacions futures... Tot plegat una intervenció global desafortunada que mostrava el biaix ideològic del complex orgànic polític intel·lectual català i de manera molt particular l'arcaisme metodològic de la historiografia de la contemporaneïtat catalana.

L'Ebre, però, no ha estat l'únic espai d'intervenció museal. El Memorial Democràtic, una institució governamental promoguda en el 2004, que tenia com objectiu promocionar la memòria històrica va realitzar diferents iniciatives de retolació i senyalització que abastaven tot el territori nacional català (Menéndez i Pablo, 2011). Igualment va procedir a restitució d'alguns espais de combat com ara el turó del Merengue, al front del Segre. Cal destacar també la tasca de recuperació de camps de batalla efectuats per

6 “Cerrados dos museos de la batalla del Ebro recién inaugurados”, *El país* 19/09/2011 http://www.elpais.com/articulo/cataluna/Cerrados/museos/batalla/Ebro/recien/inaugurados/elpepiespcat/20101222elpcat_11/Tes (Consultat 6 setembre 2011).

institucions diverses com ara la Universitat de Lleida en el front del Segre i el Pallars, o la Universitat de Barcelona en tot allò referent a l'aviació republicana. També han estat molt importants les iniciatives d'associacions de la societat civil com Lo Riu, que procediren a recuperar l'espectacular línia fortificada de la Fatarella.

Espais de repressió museïtzació de la barbàries

La II Guerra Mundial va desencadenar la barbàrie nazi a tot Europa. Minories ètniques, jueus, gitanos, resistents i persones d'ideologia liberal o d'esquerres, entre ells milers de republicans espanyols, van ser perseguits, confinats i en força casos exterminats en camps de concentració. En altres casos la repressió i la violència es van acarnir directament sobre la població civil dels països ocupats sense cap justificació.

Els espais de repressió museïtzats (camps de concentració, presons, museus monogràfics...) no són museus militars, encara que mostrin els efectes col·laterals dels deliris militaristes. Entre els més rellevants hi ha els museus dedicats a l'entorn del jueu, els dedicats a l'holocaust i similis. Alguns d'ells compten amb una museografia excel·lent destinada a provocar emocions i situacions empàtiques a fi que el visitant pugui copsar la terrible història de l'aniquilació del poble jueu. Entre els més destacats, hi ha el Museu de l'Holocaust de Jerusalem, però també es rellevant l'US Holocaust Museum de Washington, amb una museografia extraordinària i una intencionalitat clara, didàctica i educativa. També es impressionant l'exposició permanent que manté sobre l'Holocaust l'IWM de Londres.

En una línia pròxima, el Museu Jueu de Berlín compta amb un edifici impressionant dissenyat per Daniel Libeskind el 1999. Els berlinesos també han estat valents proposant altres intervencions, i sense complexos. Així la Topografia del Terror (fig. 7), una instal·lació que recordava al bell mig de Berlín el terror nazi, o la impressionant instal·lació del Memorial Jueu a tocar de l'emblemàtica Porta de Brandenburg, que amb 2.711 grans blocs de formigó negre evocuen l'assassinat de sis milions de jueus. Sota d'aquesta impressionant intervenció de Peter Eisenmann de hi ha el centre de documentació històrica projectat per Dakmar von Wilcken. La sensibilitat alemanya per aquests temes es manifesta endemés en la museïtzació acurada de camps de concentració i amb la promoció de centres d'interpretació i documentació en espais emblemàtics com ara el Niu de l'Àliga de Berchstesgaden.

Figura 7. Exposició provisional de la Topografia del Terror (Berlín, Alemanya), encara en actiu a principis del segle XXI.

La museïtzació dels camps de concentració i extermini també ha estat important per Europa en tant que ha preservat un patrimoni que esdevé escola de civisme i antídoto contra la barbàrie. Entre els que presenten una museografia més impactant en destaca

Dachau a Alemanya. Per la seva significació resulta rellevant Mauthausen a Àustria i per les seves espectaculars dimensions son especialment significatives les restes dels recintes d'Auschwitz-Birkenau a Polònia. Altres camps de concentració i extermini també compten amb àrees museïtzades i memorials diversos que tenen com a finalitat preservar la memòria contra la barbàrie.

La brutalitat nazi, però, no solament es va manifestar en els camps de concentració: les matances indiscriminades i les ciutats arrasades van ser pràctiques comuns (sobre dues formes de presentar l'experiència dels bombardeigs, *vid.* Rigby, 2009). A França el poble d'Oradour sur Glane va ser arrasat el 5 de juny del 1944 (Farmer, 1991). Els veïns van ser metrallats o cremats per grups i les cases es van lliurar a les flames en el que va ser una matança apocalíptica. Avui Oradour es un espai de memòria ben museïtzat. Un magnífic centre d'interpretació explica els fets detalladament, i des del centre s'accedeix a les ruïnes perfectament netejades i mantingudes...

A l'Estat espanyol res no recorda la barbàrie franquista. No hi ha camps de concentració museïtzats, com tampoc les comissaries on durant decennis es va torturar i assassinar demòcrates. Òbviament les solucions que es consideren per mantenir el Valle de los Caídos no tenen massa a veure amb la política de memòria que, per exemple, s'ha posat en pràctica en el Memorial Jueu de Berlín. D'altra banda atès que el pacte de la transició espanyola va integrar sectors del comunisme oficial també son objecte de silenci atocitats com les que es van perpetrar a Paracuellos del Jarama (*vid.* tesis Preston, 2010).

Museus de la resistència

L'ocupació nazi d'Europa va provocar importants moviments de resistència que van aconseguir alliberar, entre d'altres, zones de Iugoslàvia, Grècia, Polònia, França i Itàlia. No és estrany doncs que durant la postguerra sorgissin museus destinats a conservar la memòria dels lluitadors contra el nazisme.

Itàlia compta amb nombrosos centres d'aquest tipus que han jugat i juguen un paper important en la promoció de valors democràtics. En un principi van ser una peça més, juntament amb els sindicats, els moviments de renovació pedagògica i els moviments veïnals, en l'espessa trama de la societat civil italiana vinculada al PCI. En cap cas van ser, però, una corretja de transmissió ja que en minvar la pressió comunista el seu perfil cívic democràtic es va mantenir. La tasca educadora d'aquests centres és una característica de la seva identitat, destacant avui dia per les seves accions de promoció democràtica i per la qualitat dels seus materials didàctics. Entre els principals museus de la resistència destaquen: el Museu Storico del Trentino, Trento (<http://www.museostorico.tn.it/>); el Museu della Repubblica Partigiana, Montefiorino (<http://www.resistenzamontefiorino.it/>); el Museo della Resistenza, Ligúria; el Museo Storico della città, Bergamo (<http://www.bergamoestoria.it/>) i l'Ecomuseo della Resistenza, Alta Sangone, Coazze.

França també compta amb museus de la resistència, alguns d'ells agrupats a la xarxa Musée de la Résistance Nationale (<http://www.musee-resistance.com/>). Per la modernitat de la seva museografia i pel seu plantejament, destaca el Centre d'Histoire de la Résistance

et de la Déportation de Lió (<http://www.chrd.lyon.fr>). També és rellevant el Musée de la Résistance et de la Déportation d'Isère de Grenoble (<http://www.resistance-en-isere.fr>). Ambdós compten amb una museografia notable.

Figura 8. Museu de la Resistència (Varsòvia, Polònia).

En un sentit similar la Polònia post-soviètica també va obrir un important museu dedicat a la batalla de Varsòvia: el Museu de l'Aixecament de Varsòvia vertebrat per un gran nombre d'escenografies didàctiques (fig. 8). En aquest museu com en d'altres d'història recent de països que havien estat sota tutela de la URSS la resistència contra els nazis s'enllaça amb l'oposició als règims stalinistes (Santacana i Mestre & Hernández Cardona, 2011: 116-129; Roigé, 2011: 24-29).

Ni a Catalunya, ni a l'Estat espanyol podem trobar res de semblant. Ni l'epopeia de la lluita contra el feixisme durant la guerra, ni la llarga resistència a la postguerra, ni el maquis, tenen protagonisme museal específic o rellevant. Han estat esborrats de la història. L'únic equipament monogràfic que podríem considerar en un sentit proper als esmentats seria el Museu Memorial de l'Exili (MUME) (<http://www.museuexili.cat/>) del Portús, que explica la diàspora republicana en acabar la campanya de Catalunya.

Museus per la pau

El que genèricament es denominen *museus de la pau* responen a molt diverses tipologies, des del Hiroshima Peace Museum (<http://www.pcf.city.hiroshima.jp>) (Hiroshima, Japó), un de pioner fundat el 1955, al National Gandhi Museum (<http://www.gandhimuseum.org/>) (Nova Delhi, L'Índia) o el Musée International de la Croix-Rouge et du Croissant Rouge (<http://www.micr.org>) Ginebra, Suïssa.

Entre els més propers als conflictes europeus cal destacar l'esmentat Memorial de la Paix de Caen (*vid. supra* 1.6. Camps de Batalla i Xarxes Integrades) així com el Museo de la Paz (<http://www.museodelapaz.org/>) de Gernika (fig. 9). El primer posa èmfasi en la història de la II Guerra Mundial, i en la postguerra, analitzant els conflictes i les seves arrels tot emprant una museografia didàctica i innovadora. Al seu torn, el Museu de la Pau de Gernika, fundat el 1998, és un petit centre modern que tracta evidentment la problemàtica del bombardeig i destrucció de la ciutat, però també planteja la solució dels conflictes contemporanis a partir de la promoció de la cultura del diàleg i la negociació. Alguns dels museus per la pau, seguint precisament la tradició dels museus Anti-Krieg dels anys trenta, posen èmfasi, precisament, en estratègies museogràfiques interactives per dialogar amb el visitant a l'entorn de les causes dels conflictes i les vies de solució.

En alguns casos, però, i sobre tot a l'Estat espanyol, la coartada de l'educació per la pau s'ha fet servir per amagar la història bèl·lica i promocionar una cultura de l'oblit. Es tracta d'iniciatives que, a la pràctica, pretenen promocionar la pau en base a la

ocultació de la guerra, i sobre tot de la Guerra Civil espanyola. Tal estratègia, naturalment, no és viable atès que no és pot construir coneixement ni cultura de la pau en base a la ignorància.

Figura 9. Museo de la Paz (Gernika, Euskadi).

Els problemes del “re-enactment”

Entendí que la recreació podia ser una forma més de divulgar la guerra civil, de acercarla al gran públic —gravemente aquejado de amnesia, muchas veces voluntaria—.

Eloy Carbó (2009): “¿Para qué recrear la guerra?”, *Ebre* 38 3, p. 201.

D'ençà els anys '80 les activitats de recreació històrica (“re-enactment”) vinculades a la primera i la segona guerres mundials han estat importants a Europa. Per descomptat proliferaren en el món anglosaxó, però també a França, on la cultura dels ecomuseus de finals segle XX, i la incorporació de la societat civil a la salvaguarda del patrimoni va generar el flanqueig d'aquest amb activitats de recreació. En alguns casos les activitats es van materialitzar en espectacles de “son et lumière” amb participació de veïns, i també en carrousel, especialment lluïts en els aniversaris de la “liberació” que posaven en acció artefactes mecànics i blindats del

període. Tot plegat el nombre d'associacions de recreació que han contribuït a dinamitzar el patrimoni dels forts alemanys de l'Alsàcia, de la Línia Maginot o dels espais del desembarcament de Normandia ha estat molt important. Així doncs, la recreació ben practicada i extremadament rigorosa s'ha manifestat arreu com un poderós incentivador del patrimoni. I és que un grup ben format pot animar un espai històric, pot protagonitzar un event o pot utilitzar-se per generar filmografia i/o iconografia a reaplicar en el propi patrimoni. Per tant avui dia cal entendre la recreació fins i tot com una singular forma de patrimoni que ateny als col·lectius humans, que fomenta la sociabilitat i que estimula la quimera del viatge en el temps i l'espai. Al capdavant qualsevol centre patrimonial de prestigi té al darrera grups de recreació.

Aquesta filosofia, però, ha arribat tard i malament a l'Estat espanyol i també a Catalunya. El complex orgànic polític-intel·lectual català no va entendre la funció d'aquestes activitats i les va menystenir en assimilar-les a les processons de setmana santa, els pessebres vivents o les representacions de La Passió. Aquests perjudicis expliquen el raquític i esbiaixat desenvolupament de la recreació històrica que al capdavant es un símptoma de la depauperació que experimenta la història al nostre país. Aquesta situació es reflecteix, per exemple, en la imatge pejorativa de la recreació històrica; hi ha qui es qüestiona la seva utilitat o, fins i tot, si és Història (Roigé, 2010; Munilla & Gracia, 2002), entenem, en part, per aquest desconeixement que separa el component lúdic del rigor històric i, consegüentment, de la disciplina. Solament en el camp del món antic i medieval comença

a haver una certa normalitat que es manifesta en actuacions com la de Tarraco Viva d'ençà el 1999. Tanmateix durant el primer decenni del segle XX es van posar en marxa les primeres associacions que practicaven recreació històrica de la Guerra Civil (fig. 10) (vid. Carbó, 2008). La gran contradicció ha estat precisament que algunes d'elles, que recreen en exclusiva l'exèrcit franquista, s'han constituït precisament com a plataformes polítiques. Per dir-ho d'altra manera, persones simpatitzants de l'antic règim espanyol converteixen aquestes activitats recreatives en plataforma de propaganda política, un entorn on impunement poden mostrar símbols i exaltar l'exèrcit de Franco. Naturalment aquestes activitats també es produeixen amb impunitat en un país en el qual les formacions polítiques feixistes estan legalitzades.

El problema de la recerca

El desenvolupament dels processos de museïtzació acostuma a estar en relació amb els de recerca. Així una recerca intensiva sovint provoca una translació i aplicació del coneixement a partir de dinàmiques de museïtzació (Rubio, 2009). L'estudi dels camps de batalla d'ambdues guerres mundials caracteritza per un estudi acurat

Figura 10. Grup de recreació el Ejército del Ebro.

de fonts documentals, però també a partir d'una sistemàtica activitat arqueològica. Sovint s'utilitzen també recursos de simulació informàtica i activitats d'arqueologia experimental vehiculades, precisament, a partir de grups de re-enactment. La traça arqueològica de la conflictivitat és avui arreu d'Europa una de les principals generatrius d'investigació i la seva praxis exigeix tecnologia de darrera generació: utilització de geo-radar, prospecció geomagnètica, teledetecció, georeferenciació a partir de GPS, anàlisi espacial mitjançant tecnologies GIS, anàlisi d'antropologia física –que inclouen al seu torn anàlisis balístiques, anàlisi d'ADN, etc.- simulació informàtica, etc. L'arqueologia del conflicte és, al mateix temps, una aproximació interdisciplinària que reflexiona a partir d'aquestes eines tecnològiques esmentades, però també tenint en compte les aportacions de la teoria antropologia i arqueològica sobre paisatge, cultura material, identitat i patrimoni, sobre la complexitat de les guerres, en particular, i del conflicte, en general, tot situant-les en les seves dimensions socials, tecnològiques i cultural (Saunders, 2010). Tanmateix, a Catalunya i l'Estat espanyol aquests mètodes i aproximacions tenen poca prèdica. La major part dels historiadors de la contemporaneïtat es limiten, en el millor dels casos, al treball amb arxius i a la documentació escrita. Sovint el seu coneixement de les zones de conflicte es genera al marge, i fins i tot sense (!), treball de camp. Naturalment els resultats són pobres i sense una recerca que estimuli el coneixement del patrimoni no hi ha salvaguarda del patrimoni.

Certament que hi ha grups que a diverses universitats i centres d'investigació han

començat a treballar la materialitat de la Guerra Civil espanyola, així el Laboratori de Patrimoni (LaPa) del CSIC ha investigat espais tant suggerents com el camp de batalla de la Ciutat Universitària de Madrid (González-Ruibal *et al.*, 2010), trinxeres a Guadalajara (González-Ruibal, 2011) o l'antic penal de Bustarviejo (Falquina *et al.* 2008, 2010) o els autors que subscriuen aquest article en tant que membre del grup de recerca DIDPATRI de la Universitat de Barcelona han col·laborat en la prospecció dels aeròdroms republicans del Penedès (Íñiguez Gracia 2010; Rojo-Ariza, 2011; Rojo-Ariza *et al.* 2011). I naturalment tindriem que afegir les excavacions d'urgència o algunes que s'han efectuat per recuperar cossos de repressaliats a petició de l'administració.

La investigació, o millor dir, la no investigació sobre fosses a Catalunya és un altre dels símptomes de depauperació. Efectivament l'estudi i aixecament de fosses comunes a l'Estat espanyol ha estat limitat, però a Catalunya ha estat gairebé nul. L'administració catalana, fins el moment, ha bloquejat qualsevol intent de recerca al respecte. Així, per exemple, el grup de recerca DIDPATRI, de la UB, per pressions del Departament de Vicepresidència, no va poder excavar la fossa del cementiri d'Albinyana. Això passava en temps de govern convergent (Íñiguez & Santacana, 2003), però tampoc pogueren investigar la fossa de Castellbisbal en temps del govern tripartit d'esquerres.

Posteriorment, el 2008, el govern tripartit, a instàncies del Memorial Democràtic, van procedir a redactar una Llei de Fosses Comunes que a la pràctica dificultava la investigació científica, eximia al govern de qualsevol iniciativa i delegava la investigació

sobre exhumacions a una feixuga tramitació per part de privats. L'obsessió per amagar un passat conflictiu és difícil d'explicar. Tot plegat el cas de les fosses comunes és un cas significatiu de com els paradigmes pre-científics i obscurantistes influeixen en l'imaginari de la intel·lectualitat historiogràfica i política catalana (per una visió crítica de la política d'exhumacions, *vid.* Gassiot Ballbé, 2008).

Arqueologia, Memòria i Guerra Civil: cap a una arqueologia pública de l'aviació a Catalunya

En aquest panorama deprimit de la historiografia contemporània poques son les experiències que es puguin homologar amb altres referents europeus. Una de les comparables ha estat la desenvolupada a l'entorn dels aeròdroms de l'aviació republicana durant la batalla de l'Ebre i portada a terme per l'Estació Territorial de Recerca del Penedès-Les Forces Aèries de la República Espanyola (ETRP-FARE) (<http://www.aviacioiguerracivil.com/>) vinculada a l'Institut d'Estudis Penedesencs, amb investigadors de la Universitat Rovira i Virgili (URV), amb ajuts puntuals d'investigadors i aficionats i amb el suport del grup de recerca DIDPATRI i el Taller de projectes de la Universitat de Barcelona (UB), en tot allò referent a recerca arqueològica i disseny de museografia respectivament en aquest últim cas. A part, col·laboraren intensivament l'empresa SOT-Prospecció arqueològica i l'Associació d'Aviadors de la República (ADAR).

El projecte pretenia generar coneixement sobre l'aviació republicana i posar en valor el patrimoni que suposaven els camps de Monjos, Pacs, Santa Oliva i Sabanell (Arnatbat

Mata, 2010). Convé tenir en compte la manca de referents metodològics i teòrics pel que fa a la investigació en espais associats a l'aviació a l'Estat espanyol. El projecte té pocs referents similar a nivell europeu (Durrani & Faulkner, 2008). Quina metodologia, doncs, utilitzar en un espai tan intangible com un aeròdrom de campanya?⁷ Quines preguntes plantejar-nos? Com incorporar les diferents informacions procedents de fonts històriques de naturalesa diversa? Com presentar els resultats de la recerca de manera didàctica a un públic d'ampli espectre? Òbviament, quan es treballa a l'entorn d'espais de conflicte la qüestió de la memòria sorgeix (Moshenska, 2009, 2011).

D'aquesta manera, pel que fa a la metodologia, pel que fa l'estudi històric, es procedí a una sistemàtica recollida i consulta d'informació documental a partir dels principals arxius, i es van recollir desenes de testimonis de persones implicades. En els arxius de l'Ufficio Storico (Ministero della Difesa) es recuperaren centenars de fotografies aèries sobre els bombardeigs italians que van permetre localitzar refugis, restes materials diverses i impactes de bombes. Això va facilitar els treballs de camp. Tanmateix, la prospecció amb georadar i gradiòmetre magnètic permeté localitzar refugis desconeguts. En paral·lel es realitzà una prospecció amb detector de metalls. No entrarem aquí a discutir l'ús d'aquest tipus d'aparell en espais de conflictes, perquè la seva eficàcia convinguda amb un mètode adequat de registre queda demostrada en els diferents treballs aquí citats (*i.e.* González Ruibal *et al.* 2010; González-Ruibal 2011).

Aquests materials es van geoferenciar a partir d'aparells GPS. En els treballs de laboratori, s'incorporaren les característiques formomètriques així com aspectes rellevants d'aquests materials a un sistema de base de dades relacional que pogués integrar-se en un entorn GIS.

Al mateix temps, es procedia a publicar memòries, efectuar conferències i a socialitzar el coneixement generat. També, en paral·lel a aquests treballs, es va procedir a dissenyar el Centre d'Interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aèria (CIARGA) (fig. 11): s'optà per un model revolucionari de centre d'interpretació bastit dins d'un hangar prefabricat, de 140 metres quadrats, i amb una museografia didàctica i interactiva de darrera generació, amb iconografia i recreacions 3D absolutament singulars amb l'objectiu de bastir un model d'instal·lació sostenible que pogués ser assumida amb pocs recursos. Avui, aquesta experiència, desde la perspectiva dels autors, es pot considerar tot un èxit que mostra les possibilitats d'acció mancomunada entre recerca conceptualment punta, amb tecnologia avançada i socialització sostenible del coneixement. Finalment, considerem

Figura 11. Escenografia amb pilots republicans al CIARGA (Els Monjos, Barcelona).

⁷ Sobre l'estructura dels aeròdroms de campanya Íñiguez Gràcia, 2007.

que el CIARGA és un èxit de normalització democràtica atès que es el primer centre d'interpretació dedicat de manera exclusiva a l'Exèrcit Popular de la República.

La Guerra Civil espanyola, el per què d'una excepció

De tot l'exposat anteriorment, podem deduir que els europeus no han defugit la mirada cap al seu dolorós segle XX. Els projectes i les realitzacions museals i patrimonials són una evidència de l'interès per la història i de maduresa democràtica. Els europeus tenen presents les seves guerres perquè han estat determinants en la història d'Europa.

Contràriament, el balanç que presenta Catalunya i l'Estat espanyol és força diferent. El nostre patrimoni de la Guerra Civil continua ocult, desertitzat i amagat. Cap administració s'ha plantejat encara una intervenció científica de recuperació i museïtzació dels nostres camps de batalla. Cap llei protegeix explícitament el patrimoni de la Guerra Civil. Les escasses iniciatives d'intervenció museal i patrimonial acostumen a ser desiguals. Massa sovint s'insisteix puerilment en què el que cal fer és oblidar la guerra i dedicar-se a treballar per la pau (!).

Algú podrà disculpar aquesta realitat a partir de l'argument que la Guerra Civil va ser molt traumàtica i que no està superada (una llunyana guerra de la primera meitat del segle passat). En realitat, però, la Guerra Civil no va ser més desastrosa que la II Guerra Mundial, i els europeus, i fins i tot els alemanys, han aconseguit fer balanç. Es podria argumentar que la museografia i la museologia, així com el tractament del patrimoni tenen un desenvolupament raquític en un país sense

polítiques culturals, i, si bé això és cert, no és raó suficient per explicar la ingravidesa històrica generada al voltant de la Guerra Civil.

De fet, l'anomenada transició espanyola generada en plena Guerra Freda va ser el producte d'un pacte. A la mort de Franco el règim va procedir a una obertura discreta. La Constitució espanyola va ser la pedra angular d'un acord pel qual no es demanaven responsabilitats als feixistes i a canvi s'establien llibertats polítiques que atenyien, també, als comunistes. El pacte va ser reconegut tant per l'esfera de l'OTAN com pel Pacte de Varsòvia amb el vist i plau de la socialdemocràcia alemanya que acabà pagant el projecte. La monarquia es convertia en el nou referent polític que exemplificava la parcial continuïtat orgànica del règim anterior. La cultura política generada pel franquisme, l'anomenada sociologia franquista, continuà essent, ben travada per una monarquia i una constitució dissenyades per mantenir incòlume l'herència de la victòria del 1939.

En aquest context podem hipotetitzar que el desinterès envers la Història recent, per part de les administracions, i el seu tramutament orgànic intel·lectual i polític, cal entendre'l en el sentit la promoció implícita o explícita de la ignorància històrica afavoreix la coherència de la II Restauració. És obvi que el règim nascut en el llit del dictador necessita amnèsia, la ignorància i l'oblit es el que permet que els col·laboracionistes d'ahir hagin pogut ser presentats com a campions de la democràcia. La ingravidesa històrica, el no remoure el passat així com la nova doctrina historiogràfica oficial de que tots van tenir la culpa i que fins i tot que la República amb els

seus excessos (laïcitat de l'estat, promoció de l'escola pública, reforma agrària, dret de vot de la dona...) provocaren l'aixecament continuaran vertebrant un pensament únic respecte a la Guerra de 1936-1939. Les limitacions de les lleis sobre la memòria històrica a l'Estat espanyol, la tallada d'ales al

Sr. Garzón, o la dispar actuació del Memorial Democràtic a Catalunya, confirmen aquestes dinàmiques. Tot plegat tot fa pensar que les administracions no seran pro-actives per afavorir l'estudi, preservació, promoció i museïtzació del patrimoni de la nostra conflictivitat contemporània.

Agraïments: Ministerio de Educación y Ciencia, Plan Nacional de I+D+I 2008-2011, projecte: "Museografía didáctica e interpretación de espacios arqueológicos" (Codi: EDU2008-00427/EDUC). Convocatòria ajuts a treballs de recerca en l'àmbit de la pau "Arqueologia del conflicte i educació per la pau" (Codi: 2010RICIP 00004); Ministerio de Presidencia, convocatòria 2011 "Arqueología y memoria de la aviación republicana (1938-1939)" (Codi: MRP 63.1).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ARNABAT MATA, R. (2010): "Estació Territorial de Recerca Penedès: Les Forces Forces Aèries de la República espanyola", *Ebre 38. Revista Internacional sobre la Guerra Civil (1936-1939)* 4, pp. 287-293.
- BALDWIN, F. & SHARPLEY, R. (2009): "Battlefield tourism: bringing organised violence back to life", a R. SHARPLEY & P. STONE (eds.): *The darker side of travel: the theory and practice of dark tourism*. Channel View, Bristol, pp. 186-207.
- BAUDIN, P. (2000): *Guerres & Découvertes*. Credite Agricole, Calvados.
- BESOLÍ MARTÍN, A. & PEINADO CUCARELLA, J. (2008): "El estudio y puesta en valor de los refugios antiaéreos de la Guerra Civil española: el caso del refugio-museo de Cartagena", *Revista ArqueoMurcia* 3. Diponible: http://www.arqueomurcia.com/revista/n3/pdfs/refugio_cartagena.pdf (Consultat: 2 Juny 2011).
- CARBÓ, E. (2008): "Para qué recrear la guerra", *Ebre 38. Revista internacional de la Guerra Civil 1936-1399* 3, pp. 199-202.
- CARMAN, J. CARMAN, P. (2006) *Bloody Meadows. Investigating Landscapes of Battles*. UK, Sutton Publishing.
- COMA QUINTANA, L. & COSTA, E. (2006): "El proyecto museográfico del refugio antiaéreo de la estación de la Garriga", comunicació aportada a les *I Jornades sobre l'Aviació i la Guerra Civil: historia i patrimoni (1936-1939)* (Els Monjos, 20 i 21 d'octubre de 2006). [Inèdit].
- DUNKLEY, R.; MORGAN, N. & WESTWOOD, S. (2011): "Visiting the trenches: Exploring meaning and motivations in battlefield tourism", *Tourism Management* 32, pp. 860-868.
- FALQUINA APARICIO, A.; FERMÍN MAGUIRE, P.; GONZÁLEZ-RUIBAL, A.; MARÍN SUÁREZ, C.; QUINTERO MAQUA, A.; ROLLAND CALVO, J. (2008): "Arqueología de los destacamentos penales en el ferrocarril Madrid-Burgos: El caso de Burtarviejo", *Complutum* 19 (2), pp. 175-199.
- FALQUINA APARICIO, A.; ROLLAND CALVO, J.; MARÍN SUÁREZ, C.; COMPAÑY, G.; GONZÁLEZ-RUIBAL, A.; QUINTERO MAQUA, A.; FERMÍN MAGUIRE, P. (2010): "De estos cueros sacaré buenos látigos. Tecnologías de represión en el destacamento penal franquista de Bustarviejo (Madrid)". *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil 1936-1939* 5, pp. 247-271.
- FARMER, S. (1991): *Oradour. Arrêt sur la mémoire*. Calmann-Lévy, Paris.
- FAULKNER, N.; DURRANI, N. (2008): *In search of the Zeppelin War. The Archaeology of the First Blitz*. Tempus Publishing, Gloucestershire.
- FERNÁNDEZ BALBOA, C.; NAVAJAS CORRAL, O.; GÓNZALEZ FRAILE, J. (dir.) (2010): *Plan Interpretativo Los Migueles-Parque Didáctico del Jarama. Puesta en Valor del patrimonio de la Guerra Civil del espacio de los Migueles*. Los Migueles, Madrid. Recuperat de: [URL: <http://losmigueles.org/es/remository/category/6-documentos-tecnicos?download=16%3Aplan-interpretativo>]. (Consultat: 20 agost 2011).
- FOARD, G. (2003): "Historic Terrain: Applying the Techniques of Landscape Archaeology to Military History", *Landscapes* 4 (2).
- FONDARE, G. (2009): "L'historial de Peronne: "L'Historial de la Grande Guerre", *Guerres mondiales et conflits contemporains: revue d'histoire* 235 (Exemplar dedicat a: Historial, musées et mémoriaux de la Grande Guerre), pp. 21-32.
- GASSIOT BALLBÉ, E. (2008): "Arqueología de un silencio: Arqueología forense de la Guerra Civil y el del Franquismo", *Complutum* 19 (2), pp. 119-130.
- GESALÍ, D. (2005): *Delfín. El avión Grumman C.C. & F. Delfín en la Guerra Civil española*. Escuadra 7, Barcelona.
- GESALÍ BARRERA, D. & IÑIGUEZ GRÀCIA, D. (2009): *Aviació i Guerra Civil a la Garriga (1933-1946). El camp d'aviació civil, l'aeròdrom militar i el final de la guerra*. Ajuntament de la Garriga, La Garriga.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A.; MARÍN SUÁREZ, C.; SÁNCHEZ-ELIPE LORENTE, M.; LORENTE MUÑOZ, S. (2010): "Guerra en la Universidad: Arqueología del conflicto en la ciudad universitaria de Madrid", *Ebre*

38. *Revista Internacional de la Guerra Civil 1936-1939* 4, pp. 123-143.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2011): "Digging Franco's Trenches: An Archaeological Investigation of a Nationalist Position from the Spanish Civil War", *Journal of Conflict Archaeology* 6 (2), pp. 97-123.
- HENDERSON, J. C. (2000): "War as a tourist attraction: the case of Vietnam", *International Journal of Tourism Research* 2, pp. 269-280.
- HERNANDEZ CARDONA, F. X. (2002): "Sociedad, patrimonio y enseñanza. Estrategias para el siglo XXI", a I. GONZALEZ (dir.): *La Geografía y la Historia, elementos del medio*. Ministerio de Educación Cultura y Deporte-Aulas de Verano, Madrid.
- HERNÁNDEZ-CARDONA, F. X. (2004): "Els museus militars a Europa", *Mnemòsine. Revista Catalana de Museologia* 1 (Exemplar dedicat a: Els museus militars: museïtzar la guerra, impulsar la pau), pp. 15-33.
- HERNÁNDEZ CARDONA, F. X. & RUBIO CAMPILLO, X. (2010): *Breve historia de la Guerra Moderna*. Nowtilus, Madrid.
- HERNÁNDEZ CARDONA, F. X. & SANTACANA MESTRE, J. (dir.) (2000): *La Batalla de l'Ebre Pla Director - Itinerari històric*. Taller de Projectes Universitat de Barcelona, Barcelona. [Inèdit].
- HERNÁNDEZ, F.X.; SANTACANA, J. (2006): *Museologia crítica*. Gijón, Ediciones Trea.
- HERNÁNDEZ-CARDONA, F. X. & SANTACANA, J. (2009): "Las museografías emergentes en el espacio europeo-occidental", *Hermes: revista de museología* 1 (Exemplar dedicat a: Museografías emergentes), pp. 8-20.
- HOBBSAWM, E. (2010): *The Age of the Extremes. The short twentieth century 1914-1991*. Abacus, London.
- ÍÑIGUEZ GRÀCIA, D. (2007): "Los aeródromos de campaña en la Guerra de España", *Íber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia* 51 (Exemplar dedicat a: Campos de batalla, espacios de guerra), pp. 71-87.
- ÍÑIGUEZ GRÀCIA, D. (2008): "Memoria y desmemoria histórica. Contra el desafío oficial del olvido: el caso de los bombardeos", *Ebre 38. Revista internacional de la Guerra Civil 1936-1939* 3, pp. 209-222.
- ÍÑIGUEZ GRÀCIA, D. (2010): *La Guerra Aèria a Catalunya (1936-1939). Història, Didàctica i Museografia*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
- ÍÑIGUEZ, D. & SANTACANA, J. (2003): *Les fosses d'Albinyana : Guerra Civil 1936-1939*. Llibres de Matrícula, Calafell.
- ISASI GARCIA, A. (1954): *Museo del Ejército*. Ed. Publicaciones españolas, Madrid.
- JIMÉNEZ VILLAREJO, C. (2007): "Ilegitimidad franquista frente a legitimidad republicana", ponencia presentada a *I Col·loqui Internacional Memorial Democràtic. Politiques Públiques de la Memòria* (Barcelona, 17 a 20 d'octubre de 2007). [Inèdit].
- KEEGAN, J. (2004): *The face of battle*. Pimlico Military Classics, UK.
- KINROSS, J. (2004): *Discovering Battlefields of England and Scotland*. Shire Publications, UK.
- LLOYD, D. W. (1998): *Battlefield tourism: Pilgrimage and the commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada*. Berg, Oxford.
- MENENDEZ PABLO, X (2011): "Els centres i els espais de Memòria Democràtica a Catalunya", *Mnemòsine. Revista catalana de Museologia* 7, pp 35-52.
- MOSHENSKA, G. (2009): "Contested pasts and community archaeologies: public engagement in the archaeology of modern conflict", a N. FORBES; R. PAGE & G. PÉREZ (eds.): *Europe's deadly century. Perspectives on 20th century conflict heritage*. English Heritage, Kemble Drive. Swindown, pp. 73-79.
- MOSHENSKA, G. (2011): "Working with Memory in the Archaeology of Modern Conflict", *Cambridge Archaeological Journal* 20 (1), pp. 33-48.
- MUNILLA, G. & GRACIA, F. (2002): "Re-enactment. Es divertido... ¿pero es Historia?", *Clio* 7, pp. 80-84.
- PASCUAL GARCÍA, S. (2010): "La Guerra Civil espanyola i el seu patrimoni: exemples de les intervencions arqueològiques a la demarcació de Barcelona i de Lleida", *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil 1936-1939* 4, pp. 145-162.

- PRESTON, P. (2002): "La guerra civil europea, 1914-1945", a M. CRUZ ROMERO & I. SAZ (eds.): *El siglo XXI. Historiografía e historia*. Publicacions Universitat de Valencia, Valencia, pp. 137-165.
- ROIGÉ, X. (2010): "La patrimonialización y musealización de los conflictos históricos. Museos y espacios de la batalla del Ebro", a C. MÁRMOL, J. FRIGOLÉ & S. NAROTZKY (coords.): *Los lindes del patrimonio. Consumo y valores del pasado*. Icaria, Barcelona, pp. 211-233.
- PRESTON, P. (2010): "Les matances de Paracuellos", *Ebre 38. Revista internacional de la Guerra Civil 1936-1939* 5, pp. 125-167.
- PIERSON, X. (2009): "Le Mémorial de Verdun: Le memorial des combattants", *Guerres mondiales et conflits contemporains: revue d'histoire* 235 (Exemplar dedicat a: Historial, musées et mémoriaux de la Grande Guerre), pp. 13-20.
- RIGBY, A. (2009): "Memorialising war : the narratives of two European cities : Coventry and Dresden", a N. FORBES; R. PAGE & G. PÉREZ (eds.): *Europe's deadly century. Perspectives on 20th century conflict heritage*. English Heritage, Kemble Drive. Swindown, pp. 80-86.
- ROIGÉ, X. (2011): "De monuments de pedra a patrimony immaterial. La museització de la memòria històrica a Europa", *Mnemòsine. Revista catalana de Museologia* 7, pp. 15-33.
- ROJO ARIZA, M. C. (2011): "Arqueologia/Aviación/Memoria. La excavación de los aeródromos de campaña de *El Avispero de la Gloriosa* (Penedés, España)", comunicació presentada a la sessió *¿Arqueologías o Arqueología postmedieval?. IV Jornadas de Jovens em Investigação Arqueológica. JIA 2011* (Faro, 11 a 14 de maig de 2011). [Inèdit].
- ROJO ARIZA, M. C.; ARNABAT MATA, R.; ÍÑIGUEZ GRÀCIA, D.; SOT; ESPINAL VALVERDE, A.; GESALÍ BARRERA, D. (2011): "The Archaeology of republican airfields in Catalonia", *6th International Fields of Conflict* (Osnabrück and Kalkriese, 14 a 17 d'abril de 2011). [Inèdit].
- RUBIO CAMPILLO, X. (2009): "La guerra: investigar para museizar", *Hermes: revista de museología* 1 (Exemplar dedicat a: Museografías emergentes), pp. 60-66.
- RYAN, C. (2007): *Battlefield tourism: History, place and interpretation*. Elsevier, Oxford.
- SANTACANA, J. "Entre l'oblit i la memòria: El Patrimoni de la Guerra", *Ebre 38. Revista Internacional sobre la Guerra Civil 1936-1939* 2 pp. 169-191
- SANTACANA, J. & HERNÁNDEZ, F. X. (2006): *Museología crítica*. Ed. Trea, Gijón.
- SANTACANA MESTRE, J. & HERNÁNDEZ CARDONA, F. X. (2011): *Museos de Historia: entre la taxidermia y el nomadismo*. Ed. Trea, Gijón.
- SANTACANA, J. & SERRAT, N. (coord.). (2005): *Museografía didáctica*. Ariel, Barcelona.
- SAUNDERS, N. (2010): "Worlds Apart: Modern Conflict Archaeology and Battlefield Archaeology", *Arheo* 27, pp. 45-55.
- SEATON, A. V. (1999): "War and thanatourism. Waterloo 1815-1914", *Annals of Tourism Research* 26 (1), pp. 130-158.
- SUEIRO, D. (1976): *La verdadera historia del Valle de los Caídos*. Sedmay, Madrid.
- SUEIRO, D. (2006): *El Valle de los Caídos. Los secretos de la cripta franquista*. La Esfera de los Libros, Madrid.
- SCOTT, D.D.; FOX R.A.; CONNOR, M.; HARMON, D. (1989): *Archaeological Perspectives on the Battle of Little Bighorn*. University of Oklahoma Press, USA.
- SPIELBERG, S. & HANKS, T. (Producers) (2001): *Band of Brothers* [Sèrie de Televisió]. [Amb D. Lewis, R. Livingston, M. Settle, D. Wahlberg, S. Grimes, D. Malarkey & P. Youngblood Hills, & S. Taylor]. New York (NY)-London: Home Box Office (HBO)-British Broadcasting Corporation (BBC).
- TUNBRIDGE, J. E. & ASHWORTH, G. J. (1996): *Dissonant heritage. The management of the past as a resource in conflict*. Wiley, New York.
- WILLIAMS, D.T. (2004): *The battle of Bosworth Field*. Leicestershire County Council, UK.